

ZMYSEL A MOŽNOSŤ TVORBY

GAJO PETROVIČ

Nehovorím o tvorbe preto, že by som si myslel, že je rozkvet tvorby dnes faktom, ktorý by bolo potrebné s obdivom skúmať alebo opisovať pre vlastné potešenie, ale skôr preto, že sa domnievam, že je tvorba dnes ohrozená aj v svetovom meradle, aj u nás, že žijeme vo svete, v ktorom zvecnenie nadobudlo nevidané rozmery a hrozivú formu.

Avšak nie je ohrozená len tvorba, ale tiež — čo je len druhá stránka tej istej otázky — ohrozené je aj teoretické myslenie o tvorbe, lebo sa o tomto „fenoméne“ hovorí nekriticky, nepremyslene, takže pojem tvorby stráca svoj obsah a zmysel, alebo sa práve kvôli tomu tento pojem ako aj reakcia na túto bezmyslienkovitosť popiera a zahŕhuje.

Je tu ešte jeden zvláštny a osobný dôvod, prečo hovorím o tvorbe, a to okolnosť, že som v niektorých svojich predchádzajúcich prácach bránil tézu, že človek je bytosť praxe, že je prax slobodná a tvorivá činnosť. Zatiaľ čo som neraz písal o zmysle slobody a o človeku ako bytosti slobody, otázku podstaty tvorby a človeka ako tvorcu som „zanedbal“, takže to cítim ako „nedostatok“, ktorý treba „odstrániť“.

Otázka, o ktorej by som chcel niečo povedať, znie: *je naozaj tvorba podstatou človeka, a ak je, je dnes ešte vôbec možný človek, alebo stojíme tvárou v tvár pred nemožnosťou tvorby a nemožnosťou človeka?* Táto otázka nás nevyhnutne odkazuje na predotázku: *čo je vôbec tvorba?* Ale táto „predotázka“ nie je len niečo predbežné a vonkajšie so zreteľom na „hlavnú“ otázku, ktorá nás tu zaujíma, ale jej podstatná súčasť. Odpoveď na túto „predotázku“ musia poskytnúť nielen nevyhnutné predpoklady pre úplné riešenie otázky, o ktorej je reč, ale aj základné prvky tohto riešenia. Aby som sa dostal k otázke, či je možné hovoriť o tvorbe ako o podstate človeka, a či tvorba a človek sú možné, vynasnažím sa najskôr povedať niečo o tom, čo je tvorba.

I

Predovšetkým treba pripomenúť, že pojmy tvorenia a tvorby boli rozvinuté v rámci teologickej koncepcie, v ktorej sú spojené s pojmom boha ako tvorcu. Tvorba je niečo, čím sa v tejto koncepcii vyznačuje boh-tvorca, zatiaľ čo ani človek, ani nikto iný nemá schopnosť tvorby. To je totiž svojrázna schopnosť alebo činnosť, ktorá sa celkom odlišuje od všetkých iných schopností a činností charakterizujúcich človeka, alebo hocičo iné, čo nie je božstvom. Zatiaľ čo vo všetkých iných činnostiach alebo procesoch a ich prostredníctvom z niečoho niečo iné vzniká, tu sa rodí niečo z ničoho.

Napr. Tomáš Akvinský hovorí, že vytvoriť znamená „urobiť niečo z ničoho“ (aliquid ex nihilo facere) a že tvorenie je emancipácia všetkého jestvujúceho „z univerzálnej príčiny, ktorou je boh“ (a causa universalis quae est Deus). Teda pojem tvorby je tu bytostne spojený s pojmom boha, ktorý z ničoho produkuje niečo.

Tento pojem tvorby veľmi jasne určuje aj karteziánsko-scholastický¹ Spinoza: „Creatio- nem esse operationem in quae nullae caussae praeter efficientem concurrunt, sive res creata est illa, quae ad existendum nihil praeter Deum praesupponit.“²

Ako vidieť, tu sa pojem tvorby spája s pojmom boha, preto sa vytvorená vec vymedzuje ako to, čoho jestvovanie nepredpokladá nič okrem boha. Ako rovnocennú s tou uvádza Spinoza aj viac filozofickú definíciu, v ktorej sa nespomína boh, ale tvorenie sa vymedzuje ako pôsobenie, v ktorom je činná len efficientná príčina (čo znamená, že sa tu neúčastní ani materiálna, ani formálna, ani finálna príčina). Táto definícia tvorenia pomocou efficientnej príčiny má zameniť formuláciu, že sa niečo robí z ničoho, ktorá nás podľa Spinozu môže priviesť k bludu (lebo podporuje predstavu, že „nič“ je ozajstná látka, z ktorej sa vytvorené veci robia).

Prirodzene, teologická koncepcia tvorby stojí a padá s koncepciou božstva a takisto aj vymedzenie tvorby prostredníctvom efficientnej príčiny stráca svoj zmysel (alebo svoj patos), ak sa odmietne aristotelovsko-scholastické učenie o štyroch príčinách. Avšak ak sa odmietne teologická koncepcia božstva a ak sa zanechá tradičné učenie o príčinách, znamená to azda, že sa vyvráti každý pojem tvorby?

Nie je pojem tvorby voľný výmysel použiteľný v nezmyselných diskusiách o tak isto voľne vymyselenej vyššej bytosti? Je vôbec celá táto tradičná teologická problematika celkom planá a prázdna, alebo tu predsa len ide, ako sa to domnieval starý Feuerbach, o skutočnú a vážnu problematiku odcudzenia podstaty človeka jemu samému? A ak je problematika boha, hoci aj vo falošnej podobe, problematikou človeka, nie je aj tento pojem tvorby predsa len ľudský, hoci aj „odcudzený“ pojem, ktorý nie je nezmyselný, ale správne pochopený je v diskusiách o problémoch človeka, o našom skutočnom ľudskom svete, dokonca nevyhnutný?

Niektorí „filozofi“ sú opatrní, ktorí by chceli pojem tvorby poznačený bohom a teológiou celkom zavrhnúť a nechcú s ním mať nič spoločného. Sú aj takí, ktorí chcú tento pojem tvorby ponechať a použiť ho, ale snažia sa dôsledne ohraďiť sa proti všeomoznej „teologickej“ a „idealistickej“ interpretácii. Ako pokus zachovať pojem tvorby, a to v celkom inom zmysle, v ktorom by nebolo nič teologické; uvediem definíciu tvorby z ruského filozofického slovníka, ktorého redaktormi sú Rozental a Judin.³ Tvorba sa tu najskôr definuje ako „ľudská činnosť, ktorá vytvára kvalitatívne nové materiálne a duchovné hodnoty“. Potom sa táto krátka definícia hneď vysvetľuje dlhšou, ktorá znie: „Tvorba je vlastne schopnosť človeka, ktorá vzniká v práci, vytvoríť (na základe poznania zákonitosti objektívneho sveta) z materiálu, ktorý poskytuje objektívna skutočnosť, novú realitu, vyhovujúcu rozmanitým spoločenským potrebám.“

Teda tvorba sa na jednej strane vymedzuje ako vytváranie kvalitatívne nového. Pravda, povedalo sa, že to kvalitatívne nové sú materiálne a duchovné hodnoty a v spojitosti s týmto hodnotovým dodatkom mohli by sme sa hneď opýtať: obmedzuje

¹ Tento hrubý a neadekvátny atribút („karteziánskoscholastický“) používam iba ako upozornenie na to, že citát, ktorý nasleduje, nepochádza z práce, ktorá vyjadruje autentické spinozové názory, ale z onoho sporného metafyzického dodatku (*Cogitata metaphysica*) k výkladu Descartovej filozofie, o ktorom ešte stále nie je celkom zistené, do akej miery zhrňuje niektoré „tradičné“ alebo „novšie“ scholastické pojmy, a v akej miere vysvetľuje Descartovu filozofiu alebo vyjadruje vlastné Spinozove názory (ostatne táto otázka nemá miesta v kontexte tohto výkladu).

² „*Cogitata metaphysica*“, II, 10. Pozri Spinoza, „Descartes, Prinzipien der Philosophie auf geometrische Weise begründet“. Anhang, enthaltend *Metaphysische Gedanken*. Übetsetzt von A. Buchenau. Leipzig 1907, SS. 149–150.

³ Judin, Rozental, *Filozofický slovník*, VPL, Bratislava 1965, str. 546. Porov. *Filozofskij slovar*, pod redakciej M. M. Rozentala i P. F. Judina, Moskva 1963, str. 446.

sa ľudská tvorba skutočne na sféru hodnôt alebo je táto celá axiologická sféra len abstrahovaný a zveličený aspekt ľudskej tvorby? Ale ak dáme na stranu tento axiologický dodatok (aj s ním spojenú otázku, prečo niektorí „marxisti“ majú sklon „vypožičiavať“ si z meštianckej filozofie to najhoršie), potom je to definícia, ktorá nás orientuje na kvalitatívne nové, ako východisko a podstatný znak tvorby, a vyzerať to tak, že má niečo spoločné s tradičnou teologickou definíciou, ale i niečo odlišné, lebo sa tu nehovorí, že niečo začína z ničoho, ale o privádzaní do života niečoho kvalitatívne nového.

Avšak ak si pozrieme širšiu definíciu, keď vidíme, ako sa tento proces vytváraním nového špecifikuje, uvidíme, že sa objavuje rad obmedzení. Predovšetkým sa dozvieme, že tvorba ako schopnosť produkcie kvalitatívne nového vznikla v „pracovnom procese“. Podľa toho práca predchádza tvorbu. Iba v pracovnom procese vzniká schopnosť, ktorú nazývame tvorbou.

Táto schopnosť — ktorá ináč má ďaleko od toho, aby niečo robila z ničoho — buduje to kvalitatívne nové „z materiálu, ktorý poskytuje skutočnosť“. To znamená, že predpoklad tvorby je aj to, aby existovala určitá causa materialis. Avšak nielen že je potrebný materiál poskytovaný skutočnosťou, ale sám tento proces výstavby nového neprebíha ľubovoľne, ale na „základe zákonitostí objektívneho sveta“, čo by sa dalo pochopiť ako nejaká formálna príčina. A napokon, na konci sa objavuje aj svojrázna finálna príčina, lebo nová realita, ktorá vzniká tvorbou, musí „uspokojovať rozmanité spoločenské potreby“.

Ak tieto podmienky neboli splnené, t. j. ak materiál nie je vzatý zo skutočnosti, ak sme neprodukovali podľa zákonov objektívneho sveta, alebo ak výsledok tvorby neuspokojuje spoločenské potreby, potom to vôbec nie je tvorba.

Keď chceme zamietnuť takúto definíciu tvorby, nerobím to preto, že by sme si mysleli, že človek nie je schopný takéhoto pôsobenia, alebo že takúto pôsobnosť fakticky nevyvíja. Naopak, domnievame sa, že väčšina ľudí väčšinu svojho času vynakladá na činnosť takéhoto druhu, lebo to, čo považujeme za definíciu tvorby, to je možno nie celkom presný, ale v podstate presný opis ľudskej práce. Ľudská práca je práve taká činnosť, ktorou z materiálu poskytovaného skutočnosťou v súlade so zákonmi „objektívneho sveta“ produkujeme niečo, čo má uspokojiť spoločenské potreby.

Avšak tu vzniká otázka, či je takto vymedzená na prácu redukovaná „tvorba“ to jediné, čoho je človek schopný? Je to naozaj jediná činnosť, ktorá u človeka prichádza do úvahy, resp. jediná činnosť, ktorou sa človek líši od všetkého ostatného, alebo je človek schopný pre činnosti iného druhu, ktoré by skôr zasluhovali názov tvorby?

Vzniká tiež otázka: môže takto opísaná činnosť so všetkými obmedzeniami, ktoré sú opísané, produkovať to, čo bolo uvedené v prvom, obecnom vymedzení pojmu, t. j. niečo kvalitatívne nové?

Aby sme mohli odpovedať na tieto otázky, musíme sa najskôr opýtať, čo vlastne znamená to kvalitatívne nové, o ktorom je reč.

II

Pojem nového nie je nám neznámy. Bežne sa ním operuje vo veľkej miere, nie div, že pritom s ním operujeme rôznymi spôsobmi a s rôznym významom. Najjednoduchší a najčastejší je význam, v ktorom dominuje časový rozmer vo význame čiste časovej následnosti. V tomto význame je nové to, čo je časove bližšie, čo je tu od nedávna, na rozdiel od starého a od toho, čo je tu skôr, predtým, oddávna.

Toto vulgárne časovo pochopené nové je možné vysvetlovať niekoľkými spôsobmi. Je ho možné pochopiť ako to, čo práve je, alebo sa nedávno stalo, alebo začalo jestvovať.

To je zmysel, v ktorom hovoríme o „novom dome“, a máme na mysli dom, ktorý bol práve postavený. Lenže toto časové nové sa nemusí vzťahovať k samému vzniku toho, o čom je reč, ale môže sa týkať aj nášho kontaktu s ním. Napríklad pod „novým“ si predstavujeme tiež to, čo sa práve dostalo do určitej relácie s nami, čoho sme si nedávno všimli, čo sme postrehli, objavili, čo sme si obľúbili, čo sme použili. V tomto zmysle sa Amerika nazýva „Novým kontinentom“, teda nie ako kontinent, ktorý vznikol skôr ako Európa, Afrika a Ázia, ale ako kontinent, ktorý sme my (my bieli, ktorí si nahovárame, že sme rodení vládcovia Zeme a Vesmíru) objavili neskoršie ako ostatné kontinenty. To, čo bolo práve kúpené alebo nadobudnuté, predstavuje podvariantu tohto nového významu. V tomto zmysle hovoríme o „nových šatoch“, „novom klubúku“ alebo „nových topánkach“ a nechápeme to vždy ako niečo, čo sa práve vyrobilo (už dlhší čas to mohlo ležať v obchode), ale niečo, čo práve sa zakúpilo. A táto svojrázna od-cudzená forma nového, ktorá je tak charakteristická pre našu súčasnú konzumnú spoločnosť, je práve tá, pre ktorú sa v každodennom hovore slovo „nové“ najčastejšie používa.

Keby sme takto pochopili nové, nesporne by sa tým zabezpečila každodenná masová produkcia „nového“. A boli by sme zo všetkých strán obkolesení „novým“. V tomto zmysle mohli by sme byť „spokojní“. Ovšem je otázka, či nás také chápanie nového môže uspokojiť ako teoretické riešenie a životný postoj, zvlášť v prípade, keď nové dávame do súvislosti s tvorbou a keď nehľadáme také teoretické riešenia, ktoré by nás uspokojili v jestvujúcom, ale také, v ktorých sa stretieme so skutočnosťou.

Koniec-koncov, ak sa trochu zamyslíme nad týmto chápaním nového, ktoré explicitne redukuje nové na holú časovú následnosť, uvidíme, že tu nejde len o čistý čas, že sa tu implicitne predpokladá aj niečo iné. Totiž keby sa nedávne a terazšie ničím neodlišovalo od minulého, ani by sme ho nemohli identifikovať ako niečo svojrázne a zvláštne. To znamená, že aj v zdanlivo čiste časovom pojme nového je obsiahnutá myšlienka rozdielu. Nové nie je len to, čo práve vzniklo alebo sa práve dostalo do určitej relácie s nami, ale nové je to, *odlišné*, čo sa práve ohlásilo v našom svete alebo doň vošlo.

Avšak je otázka, či každé odlišné od doterajšieho je naozaj nové. Prirodzene nie je, ani nemôže byť nijakej prekážky, aby sa výraz „nové“ používal v tomto širokom zmysle slova. No zdá sa, že musíme od seba odlišiť dva prípady: jeden, keď sa rozdiel medzi „starým“ a „novým“, o ktorom je reč, vzťahuje na niečo nepodstatné alebo na vonkajšie veci alebo činnosti, a druhý, v ktorom sa „nové“ podstatne odlišuje od starého a je všetkému doterajšiemu nepodobné, je štrukturálne iné. Taktiež sa zdá, že bude lepšie — ak nechceme celkom trivializovať pojem nového a vyhlásiť, že šťastne žijeme vo svete, kde nové vystupuje nápadne okolo nás — ohraničiť pojem nového práve na nové v zmysle podstatne alebo kvalitatívne rozdielneho od doterajšieho.

Ale čo znamená tento pojem nového ako podstatne alebo kvalitatívne odlišného od doterajšieho? Tento pojem nového sa často akceptuje, ale pritom sa nevyvodzujú konzekvencie, takže sa ľudia v niektorých prípadoch domnievajú, že sa nové predsa len môže redukovať na staré. Avšak skutočne nové má tú rozhodujúcu vlastnosť, že je neredukovateľné na staré, že sa nedá premeniť na staré a ani vyvieť z neho. To neznamená, že v novom nie sú vôbec prvky starého. Ale nové je nové práve preto, že je v ňom niečo, čo nie je v starom a čo sa nedá odvodiť z ničoho, čo je obsiahnuté v starom. Inými slovami to znamená, že nové nie je holé opakovanie, ani holé modifikovanie alebo preštrukturovanie starého. To tiež neznamená, že prechod od starého k novému nie je a nemôže byť kontinuovaným procesom, nekonečne deliteľným na čiastočky, ktoré by sa navzájom dotýkali. Práve preto, že v ňom je niečo, čo nie je v starom, nové je oddelené od starého „skokom“, prerušením.

Niektor by si mohol myslieť, že nové napriek tomu, že je skokom oddelené od starého, predsa len určitým spôsobom môže byť determinované starým. Hoci je možné takýto názor hájiť, nie je jasné, ako by ho mohol niektor zdôvodniť. Akým spôsobom by určitý daný stav mohol determinovať vznik niečoho, čo v ňom nie je nijakým spôsobom obsiahnuté?

Z tohto chápania nového vyplýva, že nové nie je niečo, čo by sa dalo predpovedať vedecky, alebo hociktorým iným racionálnym spôsobom. Ale z toho vyplýva, že nie je ani niečo, čo je dodatočne vysvetliteľné, niečo, čo by sa mohlo dodatočnou analýzou redukovať na predtým jestvujúce prvky, alebo na pôsobenie zákona a príčiny. Je to paradoxnosť a nie len paradoxnosť, ale aj vnútorná protirečivosť vedeckých a podobných pokusov o vysvetlenie umeleckej a vôbec ľudskej tvorby, keď sa ľudia pokúšajú redukovať nové na staré a myslia si, že ho dokonca nevysvetlili, kým ho neredukovali bez zvyšku. To sú všetko pokusy odvodiť neodvoditeľné a redukovať neredukovateľné.

Odhalit niektoré prvky starého v novom alebo niektoré predpoklady nového v starom, to je maximum vysvetlenia, ktoré môže doceliť vedecká analýza. Nové je nové práve preto, že v ňom nie je všetko staré, a to, čo ho robí novým, nie je práve staré. A na druhej strane predpoklady nového v starom nemôžu nikdy byť tzv. „dostatočné“ predpoklady, ale v najlepšom prípade len nevyhnutné predpoklady nového. Pokusy nájsť v starom nielen nevyhnutné, ale aj dostatočné predpoklady nového, predpoklady, ktoré by zo starého nevyhnutne produkovali niečo nové, sú vopred odsúdené na neúspech, lebo odporujú samému pojmu a podstate toho, čo je nové.

Keď je niečo nové, to neznamená, že je celkom iracionálne alebo nepochopiteľné. Avšak pochopiť nové neznamená všimnúť si jeho svojráznosť a špecifickosť, jeho odlišnosť od starého a špecifickú štruktúru, ktorá je len jemu vlastná.

III

Takto pochopené nové je možné nájsť i v ľudskom svete, i v tzv. neľudskej prírode, lebo je vyhradené len pre určitú oblasť jestvujúceho. Na prvý pohľad sa zdá, že nie je dôvod, aby sme obmedzovali nové len na jednu oblasť jestvujúceho. Totiž nie len v ľudskom svete, ale i v prírode sa stretávame s kvalitatívnymi rozdielmi a hlavne s podstatne rozdielnymi živočíšnymi a rastlinnými druhmi, ktoré ako keby dokazovali, že je možný vznik nového aj mimo dejín človeka.

Avšak ak dáme stranou vonkajšie rozdiely medzi ľudskými dejinami a „dejinami“ prírody, ak napríklad dáme stranou taký rozdiel, ako je pomalé vznikanie tzv. nového v prírode (kde sa po stáročia opakuje to isté, aby v dlhých intervaloch vzniklo aj niečo iné), je podstatný rozdiel v spôsobe vznikania, v tom, že tzv. kvalitatívne nové v prírode vzniká ako výsledok slepej hry nevyhnutnosti a náhody, kým nové v dejinách je výsledkom uvedomelej snahy prekročiť terajšie, uvedomelej snahy, aby budúce bolo iné ako prítomné. Preto o novom v pravom a plnom zmysle možno hovoriť len tam, kde je človek činný, t. j. len v ľudských dejinách. Niet nového mimo dejín, ale nieto ani dejín bez produkcie nového. Dejiny sú v podstate produkciou nového.

To, pochopiteľne, neznamená, že v dejinách nie sú determinované diania, a perzistencia starého. Lenže to, čo človeka robí človekom a dejiny dejinami, nie je perzistencia starého, ani jeho mechanické opakovanie a tobôž nie slepá hra nevyhnutnosti a náhody, ale práve uvedomelá produkcia nového.

Keď sa skutočne nové uchyť v dejinách, vzniká otázka, či je všetko kvalitatívne, odlišné od terajšieho, skutočne nové a či je každá produkcia kvalitatívne odlišného

skutočne tvorbou. Alebo je azda pojem nového spojený s pojmom vyššieho, lepšieho alebo s pojmom pokroku?

Lahko postrihneme, že okrem nového existuje aj pseudonové, niečo čo je len povrchné alebo čiastočne inakšie od doterajšieho a podstatne sa od neho neodlišuje. Sú rôzne formy pseudonového: to, čo len vyzerá ako nové a v skutočnosti ním vôbec nie je (zdanlivo nové); to, čo je nové len v bezvýznamnom, hoci sa ako nové demonštruje vo významnom (novota); to, čo je nové vo významnom, ale staré v rozhodnom (nová forma starého). V rámci poslednej sú aj také kvalitatívne iné javy, ktoré sú vo veľmi znateľnej miere odlišné od toho, čo bolo a predsa sú to len nové formy starého, alebo možno dokonca formy obnovenia dávno minulého a formy boja proti nastupujúcemu skutočne novému. Sem napríklad patria aj také formy, ako sú fašizmus a nacizmus, ktoré sú nesporne odlišné od doterajších politických štruktúr kapitalizmu, ovšem netranscendujú staré, ale predstavujú pokus zachrániť staré tým, že sa ničí každý zárodok nového.

Keď hovoríme o takomto novom nachádzajúcom sa v rámci starého a v jeho službách, bolo by možné namietať, že je ťažko rozlišovať skutočne nové od toho, čo je len nové v rámci starého, a je teda v podstate staré. Skutočne niet nijakých presných vymedzení ani vonkajších, formálnych kritérií, ktorých pomocou by sme mohli ľahko a spoľahlivo rozlišovať nové a staré.

Avšak predsa len sú určité znaky, ktorými sa odlišuje skutočne nové od pseudonového a skutočná ľudská tvorba od toho, čo niektorí nazývajú démonickou tvorbou alebo ničéním, a čo sa zvonka na prvý pohľad veľmi neodlišuje od pravej tvorby.

Totíž nech by démonická alebo ničiteľská tvorba na vzhľad akokoľvek mala tú istú štruktúru ako pravá tvorba, čoho aj docieľuje produkciou nových a neznámych foriem (napríklad niekto môže mať mimoriadnu predstavivosť a schopnosť vynájsť nespočetné nové formy mučenia, alebo zabíjania, čo sa „talentovaným“ nacistom aj darilo), nemôže toto bohatstvo foriem zakryť fakt, že je usmernené na ochudobňovanie a ničenie človeka, že nie je prínosom pre ľudské tvorivé schopnosti, ale ruší a drví všetko, čo je skutočne ľudské, čo je skutočne tvorivé a čo je skutočne slobodné, smeruje k uzatváraniu a zužovaniu bohatstva ľudského života a kreatívnych možností človeka.

IV

Sú ľudia, ktorí majú sklon popierať možnosť všetkého, čo nie je celkom racionálne vysvetliteľné, preto im tvorba pochopená uvedeným spôsobom pripadá ako niečo iracionálne a nevedecké. Preto sú ochotní tvrdiť, že taká tvorba nie je vôbec možná, alebo, hoci je v zásade možná, je veľmi zriedkavá a nemôže byť určením podstaty človeka.

Zdá sa mi, že celé ľudské dejiny predstavujú rozhodnú verifikáciu všeobecnej možnosti tvorby. A ak niekoho tento argument nemôže presvedčiť o všeobecnej možnosti tvorby, potom pravdepodobne to nemôže byť ani nijaký iný špeciálny argument.

Pravda, ťažšia je otázka, či je možné pochopiť tvorbu, ako podstatné určenie človeka. Keby sme sa pustili do čistej empirickej analýzy toho, čím bol človek v priebehu dejín, zistili by sme, že skôr bol všetkým iným ako tvorcom. Ľudstvo najväčšiu časť svojho života vynakladá na prácu a práca je pritom negáciou tvorby, rovnako ako tvorba negáciou práce. Práca nevytvorila tvorbu, ako sa to hovorí v citovanom úryvku z ruského filozofického slovníka, ale tvorba vytvorila prácu. Práca nie je tvorivá činnosť, ale prevažne taká, v ktorej sa rutinovane opakujú niektoré úkony (keby to nebolo tak, práca by nebola účinná); bežná práca nemôže byť „príkladom“, „výsledkom“ alebo „dôkazom“ ľudskej tvorby, ale pracovný „vynález“, prípadne to, čo sa v historickom vývoji objavuje ako jej „napredovanie“, alebo „zdokonalenie“, a ako zánik jestvujúcich foriem práce a odhalovanie nejakých podstatne iných foriem.

Marxovo učenie o pomere práce a tvorby je veľmi pekne vyjadrené v *Teóriách o nadhodnote*: „Pracovný čas ostáva stále, aj keď už nebude jestvovať výmenná hodnota, tvorivou podstatou bohatstva a mierou *nákladov* potrebných na jeho výrobu. Ale voľný čas, čas, s ktorým možno slobodne nakladať, je samo bohatstvo — jednak na užívanie výrobkov, jednak na slobodnú činnosť neurčenú donútením zo strany nejakého vonkajšieho účelu, ktorý sa musí splniť, ktorého splnenie je prírodnou nevyhnutnosťou, alebo ak sa páči, spoločenskou povinnosťou, ako je to v prípade práce.

Je len prirodzené, že sám pracovný čas, keď sa obmedzí na normálnu mieru a pritom sa nebude vynakladať na niekoho iného, ale na mňa samého, a keď sa aj spoločenské protiklady napr. medzi pánmi a sluhami zrušia, nadobudne — vďaka tomu, ako skutočná spoločenská práca, nakoniec aj ako základ *toho času, s ktorým možno slobodne nakladať* — celkom inú, slobodnejšiu povahu, a že *pracovný čas* človeka, ktorý disponuje zároveň voľným časom, musí mať oveľa vyššiu kvalitu než pracovný čas pracovného zvierťa.“⁴

Toto veľmi známe miesto z Marxa neuvádzam ako nejaký rozhodný argument (u Marxa sú aj iné miesta, takže ho môžeme rozdielne interpretovať), ale ako príklad dobre vyjadrenej myšlienky, s ktorou podstatne súhlasím. Zvlášť si myslím, že je tu dobre vyjadrená protichodnosť práce a slobodnej činnosti. Práca je, ako hovorí Marx, určená „donútením zo strany nejakého vonkajšieho účelu, ktorý sa musí splniť, ktorého splnenie je prírodnou nevyhnutnosťou, alebo ... spoločenskou povinnosťou“. A človek, ktorý trávi svoj život v takejto práci, je *Arbeitstier*, „pracovné zviera“.

Avšak človek nie je len pracovné zviera, je schopný aj iného druhu činnosti, a to činnosti, ktorá ho robí človekom a nielen pracovným zvieratom. Marx tu predpokladá (a hoci sa to zdá byť prijateľné, dalo by sa o tom diskutovať), že sa človek nemôže nikdy celkom „zbaviť“ práce ako zvieracej pracovnej činnosti. Lenže človek môže stále viac rozvíjať tvorbu, ako niečo zásadne odlišné od práce, takže človek, ktorý v rastúcom voľnom čase a v zmenenej spoločenskej situácii rozvíja tvorbu, stáva sa aj v pracovnom čase iný; pravda, jeho činnosť, ako hovorí Marx, nedostáva úplne slobodnú, ale za to „celkom inú a slobodnejšiu povahu“ aj v pracovnom čase.

Dosiaľ človek bol a pravdepodobne ešte dlho bude pracovné zviera. Avšak to nie je to podstatné, čo ho robí človekom, podstatné je, že on môže byť aj niečo iné. A celé ľudské dejiny nám ukazujú, že môže byť iné. Zvlášť celkový vývoj činností, ako sú filozofia, umenie, veda, ukazuje, že môže byť tvorcom, ale ukazuje to tiež vznik a vývoj jeho pracovnej činnosti, ktorá je možná a pochopiteľná len za predpokladu (a nie ako predpoklad), že existuje jeho tvorba ako výraz tvorivej povahy človeka.

Vzťahy, ktoré sa historicky rozvíjajú medzi ľuďmi, a činnosti, ktoré človek rozvíja ako spoločenský človek, môžu slúžiť ako verifikácia tézy o ľudskej tvorbe. Tvorba je úžasná vzácnosť u jednotlivca ako aj u spoločenských skupín, a predsa sa uplatňuje aj vo vzťahoch jednotlivcov i v činnosti spoločenských skupín. O poslednom najpresvedčivejšie hovoria epochy kolektívnej tvorby, ktoré nazývame revolúciami. No o tom svedčia aj mnohé kolektívne akcie menších rozmerov, ktoré nie sú epochálne, ale sú kreatívne, lebo predpokladajú a zahrnujú slobodné rozhodovanie a konanie jednotlivca. Podobné akcie zostávajú tvorivé dovtedy, kým sa v nich uskutočňuje taký spôsob kolektívneho konania, ktoré od jednotlivca nevyžaduje, aby svoje individuálne tvorivé schopnosti podrobil vonkajším účelom, úlohám alebo predpisom.

Ale ak je vo všeobecnosti možné hovoriť o tvorbe človeka a o človeku ako o tvorivej bytosti, azda sme nedospeli dnes k bodu, kde sa tvorba stala nemožnou? Pravda, sú

⁴ K. M a r x, *Teória o nadhodnote* III, Bratislava 1968, str. 211. Porovnaj K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Dritter Band, Vierte Auflage, Stuttgart 1931, SS 305—306.

mnohé „pesimistické“ (alebo „realistické“) podania dnešnej situácie vo svete, podľa ktorých sa zdá, že je všetko reifikované a že už nejestvuje nijaká možnosť tvorby. Všetky cesty sú zavreté, život človeka je natoľko mnohonásobne „vyorganizovaný“, že musí vystupovať ako vec, dokonca sám seba musí vynášať na trh, a každej nádeje sa musí vzdať, aby mohol v hocijakej forme svojho konania (od výroby až po vedu a politiku) uplatniť svoje tvorivé schopnosti.

Nebolo by azda potrebné na základe konkrétnej analýzy terajšej spoločenskej situácie ukázať, že i dnes je možná tvorba? Moja odpoveď znie, že je to možné aj bez podobnej analýzy a že analýza, ktorá by chcela ukázať konkrétne možnosti a hranice tvorby dnes, by minula cieľ, pretože tvorba je práve to, čo nielen realizuje, ale tiež otvára nové možnosti, to čo prekračuje predpokladané hranice. Tvorba je koniec koncov to isté, čo aj sloboda.

Koreň ľudskej tvorby nie je v jestvujúcich inštitúciách a organizáciách, ale v kritickom postoji človeka k týmto inštitúciám a v jeho schopnosti počuť volanie prichádzajúce z budúca a ozvať sa naň. Zodpovednosť je podstatný predpoklad tvorby.

Občas sa objavujú názory, že by tvorba a sloboda mali byť zvonka vymedzené zodpovednosťou. Vzhľadom na to, že jednotlivec nie je sám, nesmie voľne rozvíjať svoje tvorivé možnosti, musí brať ohľad aj na iných ľudí; ak nechce znemožniť cudziu tvorbu, mal by obmedziť svoju vlastnú. Jeho sloboda a tvorba sa majú doplniť a korigovať zodpovednosťou.

Domnievam sa, že v takomto vymedzení pomeru slobody a tvorby k zodpovednosti je tento pomer trochu obrátený. Nie je potrebné, aby človek obmedzoval svoju tvorbu pomocou zodpovednosti (tým menej nie pomocou zodpovednosti v zmysle pocitu, že by sme mohli byť „predvolaní na zodpovednosť“, keď sa dopustíme priestupku voči niektorým vonkajším obmedzeniam a požiadavkám), ale správne pochopená zodpovednosť predchádza slobodu. Byť zodpovedný neznamena obmedzovať seba v tvorivom konaní, ale byť schopný odpovedať na to, čo by Heideger nazval „nápoveďou bytia“. To znamená, že treba byť otvorený ku skutočnosti, k vlastným kreatívnym možnostiam a k ľuďom — nie však ako k ľuďom, ktorí obmedzujú našu slobodu a kreatívnosť, ale ako k tým, ktorí môžu podnecovať našu kreatívnosť a podporovať naše slobodné dielo.

Zodpovednosť v tomto zmysle, t. j. ako schopnosť a ochota zaujať kritický postoj k jestvujúcim formám nehumánosti, zasadiť sa za vytvorenie lepšieho sveta — je to, čo robí úplne zbytočným a nepotrebným požiadavok, aby sa k slobode a k tvorbe dodatočne pridávala zodpovednosť ako vonkajší korektív a regulatív, ktorý by nás chránil, aby sme neprekročili vopred stanovené hranice.

Preložil Svetozár Mirkovič

(Gajo Petrovič, *Smisao i mogućnost stvaralaštva*; Praxis, 1967, č. 5/6, str. 622—632).